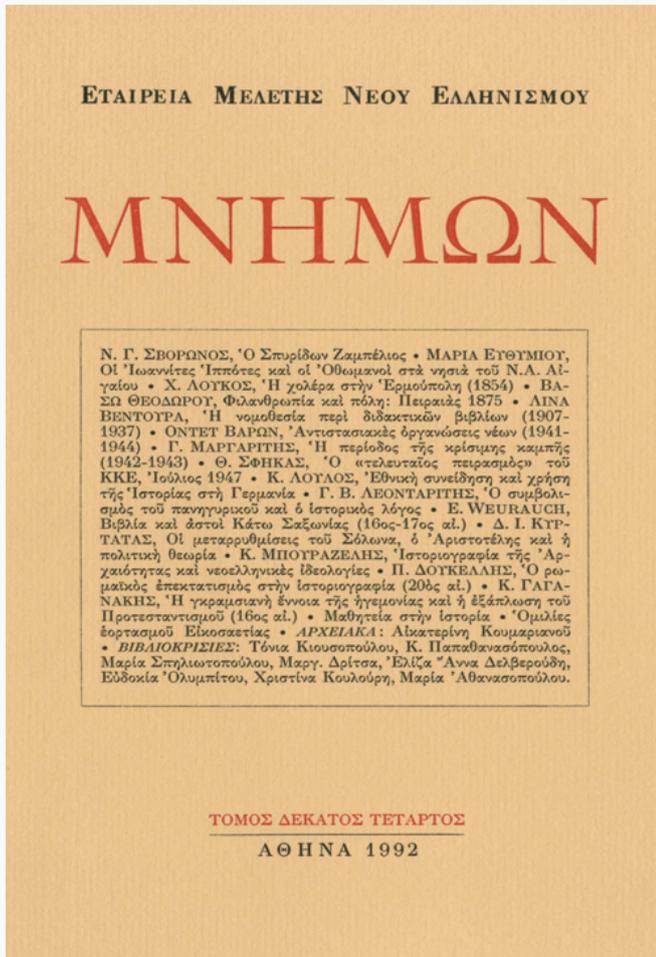

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΤΡΙΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.496](https://doi.org/10.12681/mnimon.496)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ Κ. (1992). ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΤΡΙΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ. *Μνήμων*, 14, 223-235.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.496>

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΤΡΑΖΕΛΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΤΡΙΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ*

Α' Εισαγωγικά

Ἡ συστηματικὴ αὐτοσκόπησις ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου δὲν εἶναι οὔτε δεῖγμα γερατειῶν οὔτε ἀνησυχητικὴ ἔνδειξις ἐξάντλησης μιᾶς παραδοσιακῆς προβληματικῆς: εἶναι, ἀντίθετα, ἀπόδειξις ὀρίμανσης. Ὀρίμανσης ποῦ συνίσταται κυρίως στὴν παραδοχὴ τῆς ἀπλῆς ἀλήθειας, ὅτι ὅποιοδῆποτε ἱστορικὸ ἔργο, παρὰ τὴν ὕψη καὶ ὅποια ἀντικειμενικότητά του, δὲν παύει νὰ εἶναι ζυμωμένο μὲ τὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ ἀποτελεῖ ἐνιαία εἰκόνα μαζί της. Ἀκόμη καὶ στὴν ἀκραία περίπτωση ποῦ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ ἀποτελεῖ ἄρνησις τῆς ἐποχῆς του, δὲν παύει νὰ βρῆσκειται μαζί της σὲ μιὰ διαλεκτικὴ σχέση ποῦ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ καὶ νὰ ἀναλυθεῖ. Ἄν αὐτὸ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς, ὅπως π.χ. γιὰ τὸν Πλούταρχο ἢ τὸν Ἀρριανό, ποῦ στὰ χρόνια τῆς Ρωμαιοκρατίας ἀναδιφοῦν τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ παρελθόν, ἦταν πάντα σαφές,¹ οἱ νεότεροι ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητος κράτησαν ὡς τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον κατὰ κανόνα τόσο στενὸ τὸν σύνδεσμον μὲ τὴν παράδοσι τοῦ Ranke,² ὥστε ἡ προ-

* Ἐπεξεργασμένη καὶ ὑπομνηματισμένη μορφή μιᾶς ἀνακοίνωσις ποῦ πρωτόγινε στὶς 23.5.1986 σὲ μιὰ συζήτησι στρουγγυλῆς τράπεζας κατὰ τὸ Ζ' Πανελλήνιον Ἱστορικὸ Συνέδριον τῆς «Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας» (Παν/μιο Θεσσαλονίκης) καὶ ἐπαναλήφθηκε στὶς 21.11.1990 στὴν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ. Σκοπεῖται νὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης ἐργασίας.

1. Πρβ. π.χ. τίς κρίσεις τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς βασιλεῖς-ἀντιπάλους τῆς Ρώμης καὶ τὴν ἀναδιαμορφωμένη ἀντίληψή του γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀντίθεση «Ἑλληνας-βάρβαροι» (βλ. C. P. Jones, *Plutarch and Rome*, Oxford 1971, 124-5). Γιὰ τὸν Ἀρριανὸ ὡς ἱστορικὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ (σὲ ὀργανικὴ σύνδεσι) σύγχρονον τοῦ Τραϊανοῦ βλ.: G. Wirth, «Arrian and Traian. Versuch einer Gegenwartsdeutung», *StCl* 16 (1974) 169-209.

2. Πρβ. ἐδῶ τὴν χαρακτηριστικὴ, ἔμμεσις διατύπωσις ἑνὸς εἶδους κατηγορικῆς προστακτικῆς τῆς ἱστορικότητος ἀπὸ τὸν γενάρχη τῆς νεότερης ἱστοριογραφίας: «Θὰ ἤθελα κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ἐξαλείψω τὸν ἑαυτὸ μου καὶ ν' ἀφήσω μόνο τὰ πράγματα νὰ μιλή-

σπάθειά τους ν' αναπλάσουν, με εξαιρετική πολλές φορές επιτυχία, περασμένες εποχές δημιουργούσε συχνά στους ίδιους και τους μεταγενέστερους την ψευδαίσθηση μιᾶς δημιουργίας in vacuo, μιᾶς απόσπασης από τὸ ἱστορικὸ παρὸν τῆς συγγραφῆς. Ὡστόσο ἐκτενέστερες μελέτες ὅπως τοῦ A. Heuss γιὰ τὸν Mommsen στὴ δεκαετία τοῦ '50³ καὶ ἀπὸ τότε ὡς τὶς μέρες μας ἡ συστηματικὴ ἐνασχόληση ἱστορικῶν τῆς ἀρχαιότητος ὅπως ὁ A. Momigliano,⁴ ὁ K. Christ⁵ καὶ ὁ M. Finley⁶ μετὰ τὴν τοποθέτηση τῶν νεότερων μελετῶν καὶ μελετητῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας στὸν δικό τους ἱστορικὸ χῶρο ἔδειξαν πόσα ἔχουμε νὰ μάθουμε καὶ νὰ ὠφεληθοῦμε ἀπ' αὐτὴ τὴν «ἐσωστρεφῆ» ἱστοριοδιφικὴ δραστηριότητα.

Ἡ σχέση λοιπὸν τῆς ἰδεολογίας ἢ, σωστότερα, τῶν ἰδεολογιῶν ποὺ διατρέφουν μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ μετὰ τοὺς ἱστοριογραφικοὺς της καρποὺς εἶναι σήμερα καὶ στὸ χῶρο τῆς διεθνοῦς ἀρχαιοἱστορικῆς ἔρευνας συνειδητὴ καὶ ἐπίκαιρη. Μπορεῖ νὰ θυμίσει κανεὶς τὸ ἤδη πολυσυζητημένο καὶ συνεχῶς συζητούμενο βιβλίον τοῦ M. Finley γιὰ τὴν ἀρχαία δουλεία καὶ τὶς ἰδεολογικὲς παραμέτρους τῆς σπουδῆς της ἀπὸ τὸν 18ο αἰ. καὶ πέρα,⁷ τὸν συνεχῶς ἀύξανό-

σουν» (Ich wünschte, mein Selbst gleichsam auszulöschen und nur die Dinge reden... zu lassen). Αὐτὸ καὶ συναφῆ παραθέματα στὸ πυκνὸ ἄρθρον τοῦ H. Helbling, «Leopold von Ranke», *Die Grossen der Weltgeschichte*, VII (Zürich 1976) 551-7 (554).

3. A. Heuss, *Theodor Mommsen und das neunzehnte Jahrhundert*, Kiel 1956.

4. Πολλὲς τέτοιες ἱστοριογραφικὲς μελέτες περιέλαβε ἡ περίφημη σειρά ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ «μικρὲς» συμβολὲς τοῦ M., τὰ ὀκτῶ *Contributi alla storia degli studi classici, e del mondo antico* (11 τόμοι συνολικά, 1955-1987). Τὸ δεῦτερον μέρος τῆς σειράς (: e del mondo antico) προστέθηκε ἀπὸ τὸ Terzo Contributo (1966). Πρβ. Ev. Patlagean, «Les Contributi d'Arnaldo Momigliano: Portrait d'un historien dans ses paysages», *Annales (ESC)* 37 (1982) 1004 κ.έ. Περιεκτικὴ σύνθεση γιὰ τὴν ὅλη συμβολὴ τοῦ M. στὴν ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (ὡς ἐπιστημονικοῦ κλάδου): K. Christ, *Neue Profile der Alten Geschichte*, Darmstadt 1990, 278-91. Μεταθανάτια ἐκδόθηκε τὸ ἐνδιαφέρον ἔργο (ἀρχικά, σειρά διαλέξεων) τοῦ M., *The classical foundation of modern historiography*, Berkeley 1990 (βλ. σχετικὰ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ P. Cartledge, *JHS* 112 (1992) 193-194).

5. Ἰδιαίτερα σημαντικοὶ οἱ δύο τόμοι μελετῶν του γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση μεγάλων ἀρχαιοἱστορικῶν τῶν νεότερων καὶ νεότατων χρόνων: *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, Darmstadt 1972 καὶ *Neue Profile* (προηγ. σημ.). Ἐκτενέστερο ἀλλὰ περιορισμένο στὸ γερμανόφωνο χῶρο τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου: *Römische Geschichte und deutsche Geschichtswissenschaft*, München 1982.

6. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δοκίμιον γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας δουλείας (βλ. παρακάτω) ὁ F. ἔγραψε καὶ πολλὰ μικρὰ ἄρθρα καὶ βιβλιοκρισίαις μετὰ παρόμοια θεματικὴ ἓνα ἰδιαίτερα ἀξιόλογο τέτοιον ἄρθρον γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας πόλης εἶναι: «The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond», *CSSH* 19 (1977) 305-27.

7. *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London 1980 (ἐπανειλημμένες ἀνατυπώσεις καὶ μεταφράσεις στὴ γερμανικὴ - Μόναχο 1980, στὴ γαλλικὴ - Παρίσι 1981, στὴν

μενο ἀριθμὸ εἰδικῶν μονογραφιῶν γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση σημαντικῶν νεότερων ἀρχαιοῖστορικῶν,⁸ ἀκόμη καὶ τὴν εἰδικὴ κατηγορία ἐργασιῶν ὅπου κυρίως ἡ γερμανικὴ ἐπιστῆμη ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση, ἄμεση καὶ ἔμμεση, τῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν γενικότερων συνθηκῶν τοῦ Γ' Ράιχ στὴ σύγχρονή του ἀρχαιοῖστορικὴ παραγωγή.⁹

Εἶναι ἐπομένως ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρον νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς καὶ στὸν νεοελληνικὸ μεταπολεμικὸ χῶρο μιὰ παρόμοια ἀναδίφηση ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ ἔργα Ἑλλήνων ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορικὴ ὕλη τῆς ἀρχαιότητος. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μικρῆς μελέτης δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἐξαντλήσει τὸ πρόβλημα: θὰ εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ δώσει ἓνα πρῶτο του περιγράμμα, ἀρθρωμένο γύρω ἀπὸ μερικὰ —ὕποκειμενικά, βέβαια, ἐπιλεγμένα— βασικὰ σημεία. Ἐπειδὴ νομίζω ὅτι ἡ ἐξέταση τοῦ προβλήματος μὲ βάση παρατηρούμενες τάσεις σὲ εἰδικὰ ἄρθρα καὶ μελέτες ἀρχαίας ἱστορίας στὴν μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα θὰ στεροῦσε ἴσως τὴν ἀπαραίτητη εὐκρίνεια ἀπὸ ἓνα τέτοιο πρῶτο περιγράμμα, προτίμησα νὰ περιορισθῶ στὴ μελέτη τριῶν μεγαλύτερων συνθετικῶν ἔργων καὶ ν' ἀναζητήσω ἐκεῖ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ ἐπιδράσεις μιᾶς ὀρισμένης ἰδεολογίας. Τὰ συνθετικὰ αὐτὰ ἔργα εἶναι, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ πρῶτης δημοσίευσης: I) ἡ «Ἀρχαία Ἱστορία» τοῦ Ἰω. Παπασταύρου, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτο μέρος (ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν «μέχρι τῶν παραμονῶν τῶν ἀγῶνων, τοὺς ὁποίους διεξήγαγον οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι ἐναντίον τῶν Περσῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των») ἐκδίδεται τὸ 1950, ἡ πλήρης μορφή (ἕως καὶ τὸν Θεοδόσιο, 395) τὸ 1961, ἐνῶ ἀργότερα ἡ ὕλη τοῦ ἔργου διαχωρίζεται καὶ ἐπανεκδίδεται μὲ τὴ μορφή δύο βιβλίων, τῆς «Ρωμαϊ-

ἰταλική - Bari 1981 κ.ά.). Ἀπὸ τίς βιβλιοκρισίες ποὺ προκάλεσε σημειῶνω δύο ἀπὸ τίς κατὰ τὴ γνώμη μου ἐνδεικτικότερες: E. Badian, *New York Review of Books* 1981 = *Ancient Society / Resources for Teachers (Macquarie University)*, vol. XII. 4 (1982) 23-33· K. Rosen, *Historisches Jahrbuch* 104 (1984), 173-6. Γιὰ τὸ ὅτι οἱ θέσεις τοῦ Finley (ἰδίως ἡ ἔντονη κριτικὴ του διάθεση ἔναντι τῶν Γερμανῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας δουλείας) συνεχίζονται νὰ συζητοῦνται βλ. π.χ. *JRS* 81 (1991) 251 (Th. Wiedemann).

8. Ἐς μνημονεῦθον ἐνδεικτικὰ τρία βιβλία, ἀντίστοιχα γιὰ τὸν Ντρόυζεν, τὸν Μποῦζολτ καὶ τὸν Ροστότσεφ: B. Bravo, *Philologie, histoire, philosophie de l'histoire. Étude sur J. G. Droysen historien de l'antiquité*, Hildesheim... 1988. H. M. Chambers, *Georg Busolt. His Career in his Letters*, Leiden 1990. M. A. Wes, *Michael Rostovtzeff: Historian in Exile*, Stuttgart 1990 (μὲ τὴν ἔκτενῆ, συμπληρωματικὴ βιβλιοκρισία τοῦ B. D. Shaw, *JRS* 82 (1992) 216-228).

9. Μιὰ πρώτη, κατὰ μεγάλο μέρος ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ θέματος ἦταν τὸ βιβλίον τοῦ V. Losemann, *Nationalsozialismus und Antike*, Hamburg 1977. Περὶ ἐπίσης: B. Naf, *Von Perikles zu Hitler? Die athenische Demokratie und die deutsche Althistorie bis 1945*, Bern 1986. Μιὰ ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρουσα, σχετικὰ πρόσφατη διαπραγμάτευση τῆς ἱστορίας τῶν κλασσικῶν σπουδῶν σ' ἓνα ὀρισμένο γεωγραφικὸ-ἐθνικὸ χῶρο εἶναι τὸ ἔργο τοῦ M. Reinhold, *Classica Americana: The Greek and Roman Heritage in the United States*, Detroit 1984.

κῆς Ἱστορίας» (1967) καὶ τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος» (1972)· II) ἡ πεντάτομη «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας» τοῦ Γιάννη Κορδάτου (Ἀθήνα 1955-1959) ποὺ καλύπτει ἐπίσης τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπ' τὴν προϊστορία ὡς τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (300)· III) ἡ τετράτομη «Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία» τοῦ Γ. Α. Παπαντωνίου, ἡ ὁποία καλύπτει τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ μυθικὰ χρόνια ὡς τὸν θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Πρῶτος χρονολογικὰ ἐκδόθηκε ὁ Β' τόμος τῆς (1964) ποὺ ἐξετάζει τὴν Πεντηκονταετία καὶ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, ὁ ἴδιος βγῆκε μετὰ σὲ δευτέρη ἐκδοση μαζὶ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους τὸ 1979.

Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι καταλληλότερα, πιστεύω, γι' αὐτὴ τὴν πρώτη ἔρευνα, ἐπειδὴ εἶναι ἔργα ἐνὸς ἀνθρώπου σὲ κάθε περίπτωση καὶ παρουσιάζουν ἔτσι ἐσωτερικὴ ἐνότητα, κατ' ἀντίθεση πρὸς συλλογικὰ ἔργα (ὅπως π.χ. τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀρχαιότητα τμήμα τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν Α.Ε.», τοῦ ὁποίου ἡ ἑναρξὴ ἐκδόσεως ἔπεται¹⁰), ὅπου ὑπάρχει πάντα καὶ τὸ ἐπὶ πλέον πρόβλημα ἐνδεχομένων ἀλλοιώσεων ἀπόψεων τῶν συγγραφέων ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδοσης (ἔστω μὲ τὴ μορφή τῆς συμμόρφωσης πρὸς μιὰ κοινὴ ἐκδοτικὴ γραμμὴ). Ἐπίσης τὰ τρία αὐτὰ ἔργα καλύπτουν οὐσιαστικὰ μιὰ ὀρισμένη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας: ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὡς τὴν πτώση τῆς ἀπριλιανῆς δικτατορίας, μιὰ καὶ ἡ σύλληψη τουλάχιστον τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Παπαντωνίου πρέπει ἐπίσης ν' ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.¹¹ Ἀπὸ τίς διαπιστώσεις ποὺ ἡ εἰδικὴ αὐτὴ ἔρευνα τῶν παραπάνω κειμένων ἔχει ἐπιτρέψει εἶναι δυνατὸ φυσικὰ νὰ παρουσιασθεῖ ἐδῶ μόνον μιὰ, ἐλπίζω, χαρακτηριστικὴ ἐπιλογή.

Β' Ἀναλυτικὲς παρατηρήσεις

I. Στὸ ἔργο τοῦ Παπασταύρου, ἔργο πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ ποὺ ἀποτελέσει τὸ μοναδικὸ χρονικὰ πλήρες ἐγχειρίδιο Ἀρχαίας Ἱστορίας τῶν μεταπολεμικῶν φοιτητικῶν γενιῶν στὴν Ἑλλάδα ὡς καὶ τὰ τέλη περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἡ ἀντίληψή τῆς ἱστοριογραφίας εἶναι καθαρὰ παραδοσιακὴ. Ὁ συγγραφέας εἶναι γόνος τῆς γερμανικῆς παράδοσης καὶ αἰσθάνεται ἄνετα στὸ κλίμα τοῦ γνήσιου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ.

10. Οἱ τόμοι Α' - ΣΤ' τοῦ ἔργου ποὺ καλύπτουν τὴν ἀρχαιότητα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1970 ὡς τὸ 1976.

11. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσεται καὶ ἡ συγγραφή ἐνὸς ἀκόμη εὐρύτερου συνθετικοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν ὕλη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας ποὺ ἔχει ὅμως καθοριστικὰ δοκιμακὰ χαρακτηριστὰ καὶ καλύπτει ἀνισομερῶς τίς διάφορες περιόδους τῆς ἀρχαιότητος: τὸ «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα» τοῦ Παν. Κανελλόπουλου. Βλ. σχετικὰ: Κ. Μπουραζέλης, «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα καὶ παραπέρα», *Νέα Ἑστία* 126 (1989) 1263-9.

Ἐν τούτοις καθιστᾶ ἐδῶ ἀπροσδόκητα σαφεῖς, σχεδὸν προγραμματικά, τὶς ἰδεολογικὲς παραμέτρους τῆς συγγραφῆς ἢ προσωπικῆ ἐγγραφῆς ποὺ περιέχει ὁ πρόλογος τῆς α' ἐκδόσεως: τὸ ἔργο ἀφιερώνεται στὴ μνήμη τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ, γιοῦ τοῦ συγγραφέα, καὶ τῶν ἀνδρῶν του ποὺ ἔπεσαν κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Τὸ ἀπόλυτα σεβαστὸ προσωπικὸ βίωμα συνοδεύει κατὰ πόδας τὸ γενικευτικὸ ἰδεολογικὸ ἐρμήνευμα: οἱ πεσόντες κοντὰ στὴν τοποθεσία τοῦ βυζαντινοῦ Κλειδίου ἀνανέωσαν «διὰ τῆς ὑπερτάτης θυσίας των ἄθλα τῶν Βυζαντινῶν των προγόνων». Ὅπως ἐκεῖνοι πρὸ ἑνεακοσίων καὶ πλέον ἐτῶν ἀπέκρουσαν τὴν σλαβικὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν, καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ οὔτοι διὰ τοῦ τιμίου των αἵματος ὑπερήσπισαν τὴν Μακεδονίαν εἰς τὸ ἴδιον μέρος ἀπὸ παρομοίας ἀπειλῆς, «τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες».¹² Καὶ δὲν ἀνάγεται βέβαια σὲ ἰδεολογικὴ αὐτοειρωνεία τοῦ συγγραφέα ὅτι ἐπιλέγει περίπου ὡς ἐπίγραμμα νεκρῶν ἐνὸς «κατὰ βαρβάρων» πολέμου μιὰ κλασικὴ φράση ἀπὸ τὸν κατ' ἐξοχὴν Ἐπιτάφιο τοῦ μεγαλύτερου ἐνδοελληνικοῦ πολέμου τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος παρουσιάζεται στὸ ἔργο αὐτὸ ὡς καθαρὰ γεγονοτολογικὴ ἱστορία σὲ ἀπόλυτη χρονικὴ ἀκολουθία. Πρόκειται γιὰ πολιτικὴ ἱστορία ἐπαυξημένη μὲ σποραδικὰ καὶ σχηματικὰ ἀναφορὰς στὴ γραμματεία καὶ τὴν τέχνη μιᾶς ὀρισμένης περιόδου. Ἰδεολογικὰ στοιχεῖα διακρίνονται νὰ ἐπηρεάζουν ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα καὶ σὲ ἐπὶ μέρους σημεῖα ἀλλὰ καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς ὅλης προβληματικῆς. Ἔτσι τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα ἔχουν ἀπόλυτα ὑποταγμένη θέση μέσα στὸ σύνολο ἢ καὶ γίνονται ἀπλοὶ ὑπαινιγμοὶ σ' αὐτὰ χωρὶς ἀναλυτικότερη ἐξέτασή τους. Δὲν ὑπάρχει ἔστω ἓνα ὑποκεφάλαιο γιὰ τὴ δουλεία ἢ π.χ. γιὰ τὶς πλουτοπαραγωγικὰς πηγὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Παράλληλα ἡ θέση τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων στὴν πορεία τῆς ἱστορίας ἐξαιρέται ἰδιαίτερα, ὅπως π.χ. τοῦ Περικλῆ ἢ τοῦ Αὐγούστου (βλ. καὶ παρακάτω). Τέλος μιὰ ἀδέξια καὶ ἀμβίβολης ἀξίας εἰσαγωγὴ νεότερων ὄρων χωρὶς ἐπαρκῆ διευκρίνιση τοῦ περιεχομένου τους συσκοτίζει μᾶλλον παρὰ βοηθεῖ στὴν κατανόηση τῶν φαινομένων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δίνοντας τὴν ἐντύπωση μιᾶς μηχανικῆς προσπάθειας ἐκμοντερνισμοῦ.¹³ Ἔτσι γίνεται λόγος στὰ πλαίσια π.χ. τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας

12. Σ. V τῆς ἐπιτομῆς ἐκδόσεως (Ἀθήνα 1961), ὅπου ἀναφέρονται καὶ οἱ ὑπόλοιπες παραπομπές (οἱ μεταγενέστερες ἐκδόσεις περιέχουν ἐλάχιστες μεταβολές).

Παρόμοια ἀστοχία σὲ ἱστορικοὺς παραλληλισμοὺς βρίσκουμε καὶ στὸ ἐπίσημο ἐναρκτήριο μάθημα («Εἰσιτήριος λόγος») τοῦ συγγραφέα ὡς καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου ὡς «ἐκδηλώσεις τῶν αἰώνων, τῶν ἀμεταβλήτων ἠθικῶν ἀξιών» συμπαράτιθενται οἱ Θερμοπύλες καὶ τὸ Ντιέν-Μπιέν-Φού (*ΕΕΦΣΠΙΑ* 5 (1954-1955) 185).

13. Τέτοιες τάσεις νὰ χρησιμοποιοῦνται, σχετικὰ ἀβασάνιστα, ὄροι τοῦ νεότερου πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ λεξιλογίου γιὰ τὴν ἀπόδοση ἀρχαίων δεδομένων εἶχε ψέξει ἰδιαίτερα καὶ δικαιολογημένα ὁ M. Finley ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '40, ὅταν

για «κεφαλαιοκράτες» και για «δημοκρατικό κόμμα», για «σοσιαλιστικές μεταβολές» στην ελληνιστική Σπάρτη.¹⁴ Επίσης βασικό πολιτικό όπλο του Τιβέριου Γράκχου θεωρείται η «δημαγωγία», στη ρωμαϊκή σύγκλητο αποδίδεται μόνιμο «φιλειργητικόν πνεῦμα» και συχνά μορφές συγκεκριμένης ἐναντίωσης στην κυβερνητική πολιτική ἢ σχέδια ἀνατροπῆς τοῦ πολιτεύματος χαρακτηρίζονται «ἀναρχικά», ὅπως π.χ. ἡ συνωμοσία τοῦ Κατιλίνα ἢ οἱ μορφές τῶν Κυνικῶν κατὰ τοῦ Δομιτιανοῦ.¹⁵ Ἡ κατάχρηση τῶν ὄρων γίνεται αἰσθητὴ και με τὴν ἐπιμονὴ τοῦ συγγραφέα ν' ἀποκαλεῖ χωρὶς ἐνδοιασμοὺς ἢ περιορισμοὺς τὴ ρωμαϊκὴ *res publica* «δημοκρατία»¹⁶ και νὰ παραρηρεῖ π.χ. ὅτι στην ἀρχὴ τοῦ Νέρβα «ἐνυπάρχει τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα τοῦ *primi inter pares*».¹⁷ Πόσοι ἦταν οἱ *pares*; Τέλος, στην ἀθρόα εἰσορὴ ἐπαρχιωτῶν («κατωτέρου πολιτισμοῦ») στὸ ρωμαϊκὸ στρατὸ κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου ὁ συγγραφέας διακρίνει «τὴν ἀφετηρίαν τῆς παρακμῆς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ».¹⁸

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνιστοῦν ὅπωςδὴποτε μαζί με τὶς σιωπὲς τοῦ συγγραφέα μιὰ ἀδρὴ ἰδεολογικὴ εἰκόνα ποὺ συνυπάρχει και, φυσικά, προϋπάρχει τοῦ ἔργου. Ὡστόσο ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἐλέγξουμε ἰδιαίτερα, κατὰ πόσο αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἰδεολογίας εἶναι εἰσαγόμενα, ἀν δηλ. ὁ νεοἑλληνας συγγραφέας ἀπηχεῖ ἐδῶ (ἢ και ἀντιγράφει ἀπλῶς) ἀπόψεις ξένων ἱστορικῶν, («ὡν δεῦτερος ἀπὸ τῆς ἀληθείας») (ἢ τοῦ ψεύδους). Σχετικὴ ἔρευνα ἔδειξε, ὅτι για τὸ ἐλληνικὸ τμῆμα τῆς ἱστορίας του ὁ συγγραφέας παραλαμβάνει (μῦθεσα νὰ ἐντοπίσω, δειγματοληπτικά, δύο βέβαιες περιπτώσεις) προτάσεις και ἐκφράσεις ἀπὸ τὴν *Griechische Geschichte* τοῦ H. Berve.¹⁹ Ἔτσι και στὰ πλαίσια τῆς

ἔκρινε τὸ ἐκλαϊκευτικὸ ἔργο τοῦ W. Durant για τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ (*Political Science Quarterly*, 56 (1941) 127 κ.έ.).

14. Σ. 691, 674, 670. Βέβαια ἡ χρῆση ὄλων αὐτῶν τῶν ὄρων μπορεῖ πιθανότατα ν' ἀναχθεῖ ὄχι τόσο σὲ προσωπικὴ ἐπιλογή ὅσο σὲ ἄμεση υἱοθέτηση ἀντίστοιχων ὄρων στην ξενόγλωσση σχετικὴ βιβλιογραφία (βλ. και παρακάτω).

15. Σ. 697, 668, 712, 753.

16. Αὐτὸ εἶναι βέβαια ἓνα πρόβλημα ὄχι μόνον ὀρολογίας ἀλλὰ και ἱστορικῆς οὐσίας, τοῦ ὁποῖου μάλιστα εἶναι και ἐπιστημονικὰ ἐπίκαιρη ἢ συζήτηση: βλ. (μεταξὺ ἄλλων) J. A. North, «Democratic Politics in Republican Rome», *P & P* 126 (1990), 3-21. Στὸ σημεῖωμα τοῦ μεταφραστῆ τῆς πρόσφατης ἐλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*: Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Κοινωνίας (Ἀθήνα 1988), 21 ὁ Ἄγγ. Χανιώτης ἐξηγεῖ ὅτι προτίμησε τὸν ὄρο «δημοκρατία» (και με κεφαλαῖο ἀρχικὸ πρὸς δήλωση τῆς ἀντίστοιχης περιόδου) με ἐπίγνωση τῶν ἐνδοιασμῶν ποὺ ἐπιβάλλει ἡ φύση τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο. Σωστότερη θεωρῶ τὴν, ἔστω ἄκομψη, χρῆση τῶν ὄρων: ρεπουμπλικανικὴ περίοδος, ρεπουμπλικανικὴ Ρώμη κ.ἄ.

17. Σ. 755.

18. Σ. 770.

19. Σ. 286: «Μὲ τὴν πολιτικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Περικλέους οἱ πολῖται εἰς τὴν

«Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας» π.χ. ἡ περίεργη ἀποψη τοῦ συγγραφέα, ὅτι στὴν Καρχηδόνα μετὰ τὴ μεγάλη νίκη τῶν Καννῶν (216) ἀέκυριάρχησεν ἀντὶ τοῦ ἔθνικοῦ τὸ ἐμπορικὸν πνεῦμα, ὃ Ἀννίβας δὲ διὰ τοὺς πολεμικοὺς του σκοποὺς συνήντησεν ἀπροθυμίαν ἐκ μέρους τῶν συμπατριωτῶν του»,²⁰ παρόλο ποὺ ἔχει κάποια στήριξη ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο μέρος σὲ (τουλάχιστον κατὰ δύο αἰῶνες μεταγενέστερες) ἀρχαῖες πηγές,²¹ θὰ πρέπει ἴσως ν' ἀναχθεῖ τελικὰ στὴ γνωστὴ ἰδεολογικὰ φορτισμένη εἰκόνα γιὰ ἔμπορους Σημίτες καὶ Ἄριους πολεμιστὲς ποὺ στοιχεῖα τῆς πιθανῶς διεισέδυσαν, κατεργασμένα ἢ ἀκατέργαστα, στὴν ἐμπνευση τοῦ συγγραφέα.²²

II. Ἡ «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας» τοῦ Κορδάτου, τμήμα ἐνὸς εὐρύτερου ἔργου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ὡς τὰ νεότερα χρόνια, εἶναι στὴν περίοδο τοῦ μεταπολέμου ἢ μόνη ἱστορικὴ ἀνασύνθεση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ ἕναν Ἑλληνα μαρξιστὴ. Ὁ Κορδάτος, ποὺ δὲν εἶχε κάνει πανεπιστημιακὲς

πραγματικότητα γίνονται ἐν μὲ τὸ κράτος, ποὺ ζῆ καὶ κινεῖται δι' αὐτοὺς καὶ δι' αὐτῶν. Τὰ ὄργανά του εἶναι οἱ ἐντολοδόχοι τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν». Πρβ. H. Berve, *Griechische Geschichte*, I² (Freiburg 1951), 286: «Erst durch Perikles' Reformen ist die Gesamtheit der Bürger wirklich eins mit dem Staate geworden, der jetzt nur noch in ihr und durch sie lebte. Seine Organe durften und sollten hinfort nichts anderes sein als Beauftragte des Volksganzen». Σ. 213: «Ἡ ὀρφικὴ θρησκεία παρουσιάζεται μὲ ἀξιώσεις θρησκείας ἐξ ἀποκαλύψεως... Τὸ θεολογικὸν τοῦτο σύστημα, τὸ ὅποιον ἔχει δογματικὸν χαρακτῆρα καὶ ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς φιλελευθέρως ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων ἐνθυμίζει παρόμοια συστήματα ποὺ ἐπεκράτησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν», πρβ. Berve, ὁ.π. 209: «Nicht nur der Offenbarungscharakter und die dogmatische Geltung dieser (: der orphischen) Schriften sind der griechischen Religion sonst fremd, auch der Inhalt der Lehre lässt an starke unhellenische Einflüsse denken, die aus Thrakien oder dem Orient gekommen sein mögen».

20. Σ. 663/4.

21. Κυρίως: Livius, 30.20.3 καὶ Cornelius Nepos, Hannibal 1.2 (ἡ ἀποτυχία τοῦ Ἀννίβα ἀποδίδεται στὸν φθόνον τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων). Πάντως ὁ Ἀννίβας ἐξασφάλισε ὀρισμένες ἐνισχύσεις μετὰ τὴν Κάννες καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ ἐπίκεντρο τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Καρχηδονιακῆς κυβέρνησης στὴν Σικελία καὶ τὴν Ἰσπανία δὲν σήμαινε ἀναγκαστικὰ ἐγκατάλειψη τοῦ μετώπου τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ στρατηγοῦ του· βλ. W. Hoffmann, Hannibal und Sizilien, *Hermes* 89 (1961) 478 κέ. W. Huss, *Geschichte der Karthager*, München 1985, 336-7.

22. Ἡ πλησιέστερη τέτοια ἀντίληψη ποὺ μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω βρίσκεται στοῦ Ed. Groag, *Hannibal als Politiker*, Wien 1929 (= Roma 1967), 106, ὅπου ὁμοίως ἡ ἀποφυγὴ μιᾶς τελικῆς νίκης τοῦ Ἀννίβα ἀποδίδεται σὲ συγκεκριμένους οικονομικὲς / κοινωνικὲς ὁμάδες τῆς Καρχηδόνας: «Die Handelsherren und Plantagenbesitzer, die in den Regierungskollegien der Vaterstadt den Ausschlag gaben». Μᾶλλον ἄλλη ἦταν ἐδῶ ἡ ἄμεση πηγή τοῦ Παπασταύρου. Ἄλλωστε προέλευση ἀντισημιτικῶν ἀποχρώσεων ἀπὸ τὸν Groag θὰ ξένιζε: ὁ μεγάλος προσωπογράφος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας διώχθηκε ἐπὶ ναζισμού (βλ. τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ A. Alföldi στὴ μεταθανάτια ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ E. Groag, *Die Reichsbeamten von Achaia in spätrömischer Zeit*, Budapest 1946, 3).

σπουδές φιλολογίας/ιστορίας αλλά νομικῆς,²³ ἀναφέρει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του ὅτι χρειάστηκαν τριάντα χρόνια προεργασίας γιὰ τὴ συγγραφή του. Ἐπιμένει δὲ ἰδιαίτερα στὴν αὐτόνομη ὑπαρξὴ τῆς νεοελληνικῆς ιστοριογραφίας: «Οὔτε εἶναι σωστό, ὅπως τὸ κάνουν πολλοί, νὰ παπαγαλίζουμε τίς γνώμες μερικῶν Εὐρωπαίων ιστορικῶν ποὺ περνοῦν γιὰ ἀθηνεῖς. Αὐτὸς ὁ πνευματικὸς πιθηκισμὸς πρέπει νὰ λείψει».²⁴

Ἡ ἐμφανῆς ἰδεολογικὴ ἀφετηρία τοῦ Κορδάτου ἔχει ἀπόλυτη ἀντιστοιχία ὄχι μόνον μὲ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία θεωροῦνται τὰ προβλήματα ἀλλὰ, κατὰ ἓνα τουλάχιστο μέρος, καὶ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ σχεδίου τοῦ ἔργου. Ἡ ἐξέταση δηλ. τῆς πολιτικῆς ιστορίας ὄχι μόνον ἐπικεντρώνεται στὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ὅπως συνυπάρχουν καὶ συμβαδίζουν μὲ τὰ γεγονότα τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ, κατὰ διαστήματα, εἰδικὰ συστηματικὰ κεφάλαια, ὅπως π.χ. «Ὁ δουλοχτητικὸς χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας κοινωνίας»²⁵ ἢ «Ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου καὶ ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία»,²⁶ ἐντάσσονται στὴ ροὴ τῆς ἀφήγησης καὶ ἀναμορφώνουν τὸ σχῆμα τῆς λίγο-πολύ ἰσχυρῆς πολιτικῆς ιστορίας ὅπως τὸ συναντᾶμε ἀλλοῦ. Ἔχουμε δηλ. ἐδῶ, μὲ ἀρχικὸ κίνητρο τὴν ἰδεολογία τοῦ συγγραφέα, μιὰ διεύρυνση τῆς προβληματικῆς, ἓνα ἀνοιγμα πρὸς τὴν ἀντίληψη τῆς ιστορίας ὡς ιστορίας θεσμῶν καὶ κοινωνιῶν. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι καὶ σχετικὰ πρόσφατα ὁ Κορδάτος θεωρήθηκε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρόδρομους τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα.²⁷

Ὡστόσο, ἂν ὁ συνειδητὸς ἰδεολογικὸς χαρακτήρας διευρύνει ὀργανικὰ τοὺς ιστοριογραφικοὺς ὀρίζοντες, μπορεῖ ἀντίστοιχα καὶ νὰ στενέψει τὰ περιθώρια κρίσης φαινομένων καὶ προσώπων ἢ καὶ νὰ παρωθήσει εὐκολότερα σὲ αὐθαίρετες ἐρμηνεῖες τῶν ιστορικῶν μαρτυριῶν. Ἐνδεικτικὰ μπορούμε νὰ σημειώσουμε τίς κρίσεις π.χ. γιὰ τὸν Πίνδαρο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς ἐποχῆς του,²⁸ τὴ σχεδὸν μόνιμα θετικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ φαινομένου τῆς τυραννίδας (ὡς κοινωνικῆς ἐπανάστασης) στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τόσο τῆς ἀρ-

23. Εἶχε μάλιστα συγγράψει καὶ *Εἰσαγωγή εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην* (Ἀθήνα 1939).

24. *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας*, Α' (1955), 12, ὅπου μάλιστα συνεχίζει μὲ (παράτολμη, βλ. παρακάτω) αὐστηρότητα: «Ὁ ἱστορικὸς ποὺ σέβεται τὸν ἑαυτὸ του πρέπει νὰ μελετήσῃ τίς γραπτὲς πηγὲς καὶ ἀφοῦ τίς περάσῃ ἀπὸ τὸ κόσκινο τῆς κριτικῆς νὰ βγάλῃ τὰ δικά του συμπεράσματα. Φυσικὰ ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ συμβουλευθεῖ καὶ τίς εἰδικὲς μελέτες ποὺ ἔχουν ἐξαντλήσει τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ τίς παίρνῃ γιὰ τυφλοσοῦρη, ὅπως τὸ κάνουν δικοὶ μας καὶ ξένοι».

25. Αὐτ., Β' (1956), 214-30.

26. Αὐτ., 201-13.

27. Βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ Δ. Γ. Τσαούση γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία στὴν Ἑλλάδα στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Γκ. Λιενχαρντ, *Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία*, Ἀθήνα 1985, 12-13.

28. Ὁ.π., Β', 194-5.

χαϊκῆς ἐποχῆς (π.χ. Λύγδαμις) ὅσο καὶ τοῦ Δ' αἰ. (Ἰάσων Φεραῖος),²⁹ τῆ δογματικῆ ἄρνηση τῆς σημασίας τῆς προσωπικότητας στὴν ἱστορία (ὅπως π.χ. γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο³⁰) —βρισκόμαστε στὸν ἀντίποδα τοῦ Παπασταύρου ποὺ ὁ ὑπότιτλος μιᾶς βιογραφίας του τοῦ Θεμιστοκλῆ ἦταν: «Ἡ ἱστορία τοῦ Τιτᾶνος καὶ τῆς ἐποχῆς του»³¹—, τὴν τόση συναισθηματικὴ ταύτιση τοῦ συγγραφέα π.χ. μετὰ τὴ «Σικυώνια φτωχολογία» τῆς ἐποχῆς τῆς θηβαϊκῆς ἡγεμονίας, ὥστε νὰ ἐπινοεῖ καὶ νὰ παραθέτει δική του φανταστικὴ ἀγόρευση ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν πρέποντα ἀντίλογο σὲ λόγιο ἐκπρόσωπο τῆς ἀντίθετης παράταξης (τοῦ δολοφόνου τοῦ τύραννου Εὐφρονα) ποὺ παραθέτει ὁ Ξενοφώντας!³²

Ἀλλὰ τὸ θέμα τῆς ποιότητας δὲν σταματᾷ ἐδῶ: σὲ ἄλλα σημεῖα μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε λογοκλοπές, εὐρύτατα (τῆς τάξεως καὶ τῶν δέκα σελίδων καὶ παραπάνω) ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ συχνὰ παραθέματα ἀπὸ ξένους συγγραφεῖς σὲ μετάφραση, τῶν ὁποίων (ὅπως συμβαίνει π.χ. μετὰ τὸν Ράνοβιτς) ὁ συγγραφέας-συμπλητῆς συμπεριλαμβάνει μερικὲς φορὲς καὶ τὶς ὑποσημειώσεις μαζί μετὰ τὸ κείμενο.³³ Στὸν τόμο τῆς Ρωμαϊοκρατίας γίνεται συχνὴ παράθεση εὐρύτατων ἀποσπασμάτων ἀπ' τὸ ἔργο τοῦ Βάρναλη «Διχτάτορες» ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ σειρὰ σύντομων ἡμι-μυθιστορηματικῶν πορτραίτων τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἄσχετων μετὰ κάθε ἔννοια ἱστορικῆς κριτικῆς.³⁴

29. Αὐτ., Α', 312-3 καὶ Β', 482, 490.

30. Αὐτ., Γ' (1956), 287-92 (αὐτὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου στὸ φῶς τῆς κριτικῆς). Πολὺ χαρακτηριστικὸς ἐδῶ ὁ ἀφορισμός: «Ὅταν κοιλοπονᾷ ἡ ἱστορία, βρισκονται πάντα οἱ προσωπικότητες, πολιτικὲς ἢ στρατιωτικὲς, ποὺ θὰ ἐκτελέσουν τὶς ἐπιταγὲς τῆς».

31. Ἀθήναι 1970. Παρόμοια βιογραφικὴ ἔκφραση μιᾶς ἔντονα προσωποκεντρικῆς ἀντιληψῆς γιὰ τὴν ἱστορία ἦταν καὶ τὸ βιβλίο του: *Περικλῆς ὁ Ξανθόππου καὶ ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς Ἀθήνας*, Ἀθήνα 1972.

32. Ὁ.π. Β', 519, πρβ. Ξενοφ., *Ἑλληνικά* 7.3.6-11.

33. Π.χ. ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κων/νου Ἀμάντου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν*, Ἀθήναι 1950², 44 πρόερχονται αὐτοῦσια στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Κ., ὁ.π., Δ' (1959), 573-4. Οἱ περιπτώσεις συχνῶν καὶ ἐκτενῶν παραθεμάτων ἀφοροῦν κυρίως τὸ βιβλίο τοῦ Ράνοβιτς γιὰ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἐκεῖνο τοῦ Χέρτσμπεργκ γιὰ τὴ Ρωμαϊοκρατία: ἀπὸ τὸ πρῶτο π.χ. στὸν τόμο Δ' οἱ σελλ. 128-9, 134-47, 173-4, 196-206, 302-5, 305-8 κ.ἄ. (περιπτώσεις συμπαράλαβῆς ὑποσημειώσεων: 191.1, 235.3 καὶ 4), ἀπὸ τὸ δεύτερο στὸν τ. Ε' (1959) οἱ 341-7, 351-5, 356-60, 362-4 κ.ἄ.

Ἄς σημειωθεῖ βέβαια ὅτι τὸ ἔργο τοῦ σοβιετικοῦ ἱστορικοῦ (ἐβραϊκῆς καταγωγῆς) Ἀβραὰμ Μπορίσοβιτς Ράνοβιτς, *Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ ἱστορικός του ρόλος* (ἀρχικὴ ἔκδοση: Μόσχα 1950, ἑλλ. μετ. 1954) ἦταν τὸ μόνον αὐτοτελὲς ἔργο γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἱστορία ποὺ ἦταν ὅχι μόνον ἰδεολογικὰ συγγενὲς ἀλλὰ καὶ γλωσσικὰ προσιτότερο στὸν συγγραφέα. Τὸ τελευταῖο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Χέρτσμπεργκ στὴν μετάφραση τοῦ Π. Καρολίδη (*Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐκτιθεμένη κατὰ τὰς πηγάς*, Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ 1902, τ. I-III).

34. Κ. Βάρναλη, *Διχτάτορες*, Ἀθήνα 1956 (ἀνατ. 1984). Τὰ βιογραφικὰ σκίτσα πρέπει ν' ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ ἐπιφυλλίδες τοῦ Β. στὸν τύπο. Ὁ ἴδιος σημειώνει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου (Δεκέμβρης 1955) ὅτι ἀγραφτῆκανε τὸν καιρὸ ποὺ ὁ ἰταλικὸς φασισμὸς

Ἔτσι τελικὰ τὸ κέρδος ἀπ' τὴ διεύρυνση τῆς προβληματικῆς καὶ τὴν ἔντονη διάθεση γιὰ ἔρμηνεία καὶ ὄχι ἀπλῆ παράταξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων σκοντάφτει στὶς ὑπαρκτὲς δυνατότητες τοῦ συγγραφέα νὰ ὑποτάξει καὶ νὰ μετουσιώσῃ ἀκριβῶς τὴν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ του προγράμματος σὲ ἐπιστημονικὴ πράξη.

III. Τὸ ἔργο τοῦ πρώην καθηγητῆ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας Γ. Παπαντωνίου, ἂν καὶ τελευταῖο ὡς πρὸς τὴ σειρά ἐκδόσης, θὰ μπορούσε νὰ ἀνάγεται ὄχι μόνον γλωσσικὰ ἀλλὰ καὶ θεματολογικὰ καὶ μεθοδολογικὰ σὲ πολὺ παλιότερη φάση τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ συγγραφέας στὸν πρόλόγό του ἐξηγεῖ γιατί προτίμησε νὰ γράψῃ («τὴν λεγόμενην Πολιτικὴν Ἱστορίαν, ἢ ὅποια ἐξέρχεται τῶν ὀρίων αὐτῆς μόνον, ἂν πρόκειται νὰ προσδιορίσῃ εἰδικὰς τινὰς σχέσεις καὶ ἐπιδράσεις»).³⁵ Τέτοιες περιπτώσεις, βέβαια, προκύπτουν σπανιότατα (σὲ θέματα κυρίως θεσμικὰ-πολιτειακὰ, σχεδὸν ποτὲ δὲ πολιτιστικὰ, θρησκευτικὰ κλπ.), ἀλλὰ, καὶ ὅταν αὐτὸ συμβαίνει, δὲν ξεφεύγουμε κατὰ κανόνα ἀπὸ μιὰ στενὰ φιλολογικὴ, στὴν οὐσία καὶ τὴν ἐκτέλεση, συμπλήρωση στοιχείων, καθαρὰ παραθετικοῦ-ἐγκυκλοπαιδικοῦ καὶ ὄχι συνδετικοῦ-ἐρμηνευτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ ὅλη ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Παπαντωνίου καὶ ἡ μέθοδός του ὑποβάλλει τὴν ἰδέα γιὰ σύγκριση μὲ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ G. Busolt, ὅπου ὅμως π.χ. ἡ ὀργάνωση τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας τοῦ Ε' αἰῶνα ἀναπτύσσεται μὲ τρόπο ἱστορικὸ-ἐρμηνευτικὸ κυρίως σὲ δύο εἰδικὰ ὑποκεφάλαια δέκα τριῶν καὶ εἴκοσι ἑξὶ σελίδων ἀντίστοιχα,³⁶ ἐνῶ ὁ Παπαντωνίου ἀφιερώνει μὲν ἑνδεκα σελίδες στὸ ἴδιο θέμα,³⁷ ἐνταγμένους ὅμως μέσα στὴ γεγονотоλογικὴ ἀνάπτυξη καὶ χωρὶς καμμιά προσπάθεια ἐμβάθυνσης στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ λειτουργία τῶν θεσμῶν. Οὐσιώδης λεπτομέρεια: τοὺς δύο συγγραφεῖς χωρίζουν πάνω ἀπὸ ὀγδόντα χρόνια γονιμότητας ἔρευνας στὰ σχετικὰ θέματα! "Ὅ,τι στὴν ἐποχὴ τοῦ Busolt μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐπιστημονικὴ πρόοδος, στὴν περίπτωσή τοῦ Παπαντωνίου εἶναι ἐπιστημονικὴ καθυστέρηση καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς πραγματικὰ νὰ μιλήσῃ ἐδῶ γιὰ μιὰ ὄχι συντηρητικὴ ἀλλὰ ὀπισθοδρομικὴ ἰδεολογία. Εἶναι ἡ ἴδια ἰδεολογία μὲ ἐκείνη ποὺ στήριζε ἐπὶ χρόνια τὴν καθαρῆουσα ὡς μόνον γνήσιο παιδί τῆς ἀρχαίας: ὁ συγγραφέας, ὅπως ἀναφέρει καὶ στὸν πρόλόγό του, ἐπιδιώκει νὰ βρισκεται ὅσο πιὸ κοντὰ μπορεῖ («καὶ») στὸ γράμμα τῶν

εἶχεν ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Ὁ σκοπὸς τους εἶτανε νὰ τονώσουν τὸ ἠθικὸ τοῦ μαχόμενου ἔθνους καὶ νὰ ξανάψουν τὸ μῖσος τοῦ ἐναντίον τῆς βίας τῶν ἐπιδρομέων».

35. Τόμ. Α', ιβ'.

36. G. B., *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*, III. 1 (Gotha 1897), 51-63, 269-94.

37. Β' (1979³), 59-70.

πηγῶν,³⁸ ὥστε συχνὰ τὸ κείμενό του κατατάζει παράφραση ἐκείνων. Τονίζει δὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀκοινοῦ ψυχολογικοῦ χαρακτήρος³⁹ νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ ὁποία —ὅσο ποσοστὸ ἀλήθειας κι ἂν περιέχει— ἐντάσσεται σίγουρα στὴν ἴδια ρηχὰ πατριδογνωστικὴ καὶ πατριδολατρικὴ ἰδεολογία πού λίγο μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ ἔργο τῆς πραγματικῆς ἱστορίας. Οἱ ἐπὶ μέρους ὁμοιότητες ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων ἀντὶ νὰ προκύπτουν καὶ νὰ τεκμηριώνονται ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση, προϋπάρχουν στὸ νοῦ τοῦ συγγραφέα ὡς βασικὰ στοιχεῖα μιᾶς ἰδεολογικῆς προκαθορισμένης ἀντίληψης γιὰ ἀπόλυτη σχεδὸν βιολογικὴ καὶ λοιπὴ ταύτιση ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων, ὥστε ἡ ἀνάγκη τῆς παραπάνω ἀνάλυσης νὰ γίνεταί πιὰ βολικὰ δυσδιάκριτη.

Ἵπερβολικὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ στὸν Παπαντωνίου ἡ θέση πού καταλαμβάνει ἡ ἱστορικὴ προσωπικότητα στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων. Ἔτσι στίς τελικὲς του κρίσεις γιὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο διαβάζουμε: «Ἡ ἐξέλιξις ὅμως τοῦ πολέμου ἐκείνου εἶχεν... πολλὰς μεταπτώσεις καὶ μεταβολὰς τῶν κατὰ τὴν ἑναρξίν αὐτοῦ ὑφισταμένων ὕρων. Μία τῶν μεταβολῶν αὐτῶν, οὐσιωδεδεστάτη, ἦτο ἡ ἀπώλεια τῆς ἐσωτερικῆς τῶν Ἀθηναίων συνοχῆς, ἡ ὀφειλομένη εἰς τὴν ἑλληϊψιν ἰκανῶν πολιτικῶν ἡγετῶν [ὑπογραμμίζω].⁴⁰ Σὲ ἄλλο σημεῖο διαβάζουμε γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὸ ψυχικὸ φρόνημα «τῶν Ἀθηναίων τῆς νέας δημοκρατίας, ἄλλοτε μὲν ἐμψυχούμενα, ἄλλοτε δὲ χαλιναγωγούμενα ὑπὸ τῆς ὑπερόχου πολιτικῆς διανοίας τοῦ Περικλέους».⁴¹ Ἀντίστοιχα στὴν περίπτωσι τοῦ κατὰ τίς ἀρχαῖες πηγές προδότη τῶν Ἑλλήνων βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Πausanias καὶ τῶν ἀναφερομένων προσπαθειῶν του γιὰ ἀνατροπὴ τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος, ὁ συγγραφέας δὲν διαβλέπει παρὰ μόνον ἓναν πολιτικὸ «τοῦ ὁποίου τὴν διάνοιαν εἶχε συσκοτίσει ἡ ὑπὸ ἀχαλινώτου φαντασιώσεως διαθερμαινομένη ἀρχομανία».⁴² Οὕτε σ' αὐτὴ οὔτε —πολὺ σημαντικότερο— στὴν περίπτωσι τῆς συνωμοσίας τοῦ Κινάδωνος (398), ὅπου ὑπάρχουν καὶ ἀνακρίβειες στὰ ἐπὶ μέρους,⁴³ ὁ Παπαντωνίου δίνει στὴν κοινωνικὴ διάστασι τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων στὴ Σπάρτη (καί, φυσικὰ, σὲ ἄλλες πόλεις) τὴ θέση πού τῆς ἀναλογεῖ. Πρόκειται γιὰ συνει-

38. Α', ιβ' - ιγ'.

39. Αὐτ., ιγ'.

40. Β', 604.

41. Αὐτ., 116.

42. Αὐτ., 15.

43. Γ', 67 κέ. Ἐνίζει π.χ. ἐδῶ ἡ μνεία μιᾶς σπαρτιατικῆς ἀτάξεως τῶν ἰππέων) σύμφωνης μὲ τὸ Λυκούργειο σύστημα. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα εἶναι πολὺ ἀτελής ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς συνωμοσίας τοῦ Κινάδωνος χωρὶς συνεξέτασι τοῦ νόμου τοῦ Ἐπιταδέως καὶ τῆς συγκέντρωσις μεγάλων κτηματικῶν περιουσιῶν στὴ Σπάρτη μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο (βλ., μετὰξὺ ἄλλων: P. Oliva, *Sparta and her Social Problems*, Amsterdam / Prague 1971, 188 κέ.).

δητή ἐπιλογή, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας βρίσκει π.χ. χῶρο γιὰ νὰ προσφέρει στοὺς ἀναγνώστες του διάφορες ξεκομμένες λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔστειλαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου «τὰ ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς πρόβατα καὶ ὑποζύγια... εἰς Εὐβοίαν καὶ τὰς παρακειμένας νήσους»,⁴⁴ ἕνα στοιχεῖο ποὺ θὰ εἶχε βέβαια κι αὐτὸ ὁπότελα διαφορετικὴ ἀξία ἂν ἐντασσόταν στὸ πλαίσιο ἔστω λίγων παρατηρήσεων γιὰ τὰ μέτρα ἐξασφάλισης τῆς κινητῆς περιουσίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων σὲ περίπτωσι πολειμικῆς σύρραξης. Κατ' οὐσίαν ἐφαρμόζεται δηλ. ἐδῶ περίπου ἡ ἀρχή: νὰ μὴν παραλειφθεῖ κατὰ τὸ δυνατὸν τίποτε ἀπ' ὅσα ὑπάρχουν στὶς ἀρχαῖες πηγές, νὰ μὴν εἰσχωρήσει, ἂν εἶναι δυνατὸ, τίποτε (δηλ. καὶ καμμιὰ σκέψη ἢ μορφή προβληματικῆς) ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὶς ἴδιες τὶς πηγές. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸν λόγο, ἐπειδὴ δηλ. ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρεται στὶς οἰκονομικὲς διεκδικήσεις καὶ τὰ σχέδια τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, δείχνεται ὁπωςδήποτε κι ἐδῶ μιὰ αὐξημένη εὐαισθησία ὡς πρὸς τὰ οἰκονομικὰ αἴτια τῆς ἐμμονῆς τῶν Ἀθηναίων στὴ διατήρησι τῆς «ἀρχῆς» τους καὶ τὸν σύνδεσμο τῶν αὐξανόμενων ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν ἐπέκτασι τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.⁴⁵ Ὅπωςδήποτε τὸ θέμα τῶν σχέσεων ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων καὶ τῶν μορφῶν πολιτικῆς διασύνδεσης τόσο μεταξὺ τους ὅσο καί, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ πέρα, σὲ ἐξάρτησι ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία τουλάχιστον ἐλκύει καὶ ἄλλοῦ τὴν προσοχὴ τοῦ συγγραφέα: αὐτὸ συμβαίνει π.χ. μὲ τὴ σιτοδεία τῶν ἐτῶν 330-326 π.Χ., ὅπου ὅμως καὶ πάλι ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα στὴ δημιουργία τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσεως καὶ τὰ σύγχρονα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ φαινόμενα (αὐξηση τῆς ζήτησης) παραμένει χαλαρὸς καὶ ἀνολοκλήρωτος.⁴⁶

Πάντως, τὰ δείγματα πραγματικῶν ἐπιφανειακῶν κρίσεων⁴⁷ καὶ ἡ πεισματικὴ προσκόλλησι στὶς πηγές ποὺ μένουσι οὐσιαστικὰ ἀνερμήνευτες⁴⁸ καθορίζουσι τὸ ἐπίπεδο μιᾶς κατὰ τὰ ἄλλα ἐπίμοχθης συγγραφῆς. Ὁ ὡς ἕνα βαθμὸ πολῦτιμος ἐπιστημονικὸς σχολαστικισμὸς καταλήγει ἐδῶ σὲ μιὰ «μουσειακὴ ἰδεολογία τῆς ἀρχαιότητος»: οὔτε ὁ κίνδυνος πλάνης ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὰ καὶ συχνὰ πειραματικὴ ἐρμηνευτικὴ προσπάθειά ὑφίσταται ἀλλὰ οὔτε

44. Β', 211. Τὸ «ἐκτὸς» εἶναι σίγουρα τυπογραφικὸ λάθος, ἀντὶ «ἐντὸς» (βλ. Θουκ., Η.14.2).

45. Αὐτ., 88, 100-1.

46. Δ', 436-7.

47. Π.χ. στὸ θέμα τῆς πατρότητος τῶν ἰδεῶν τοῦ Περίκλειου Ἐπιτάφιου κατὰ Θουκυδίδη: τόμ. Β', 226 σημ.

48. Π.χ. στὸν τόμ. Γ', 81 ἀπλῶς ἀναφέρονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Θηραμένη γιὰ μιὰ διεύρυνσι τῆς δημοκρατίας στὴν ὁποία θὰ συμμετεῖχαν καὶ οἱ δοῦλοι. Στὸν τ. Β', 287/8 ἡ ἀνάλυσι τῶν στάσεων κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο μὲ ἀφορμὴ τὰ Κερκυραϊκὰ ἐγγίζει τὴν παράφρασι τοῦ Θουκυδίδη.

καὶ ἡ ἐλπίδα μιᾶς θεμιτῆς καὶ ἀπαραίτητης σύνδεσης μὲ τὴ γενικότερη ἱστορική προβληματική ὑπολείπεται. Ἡ παλιὰ οὐμανιστική ἰδεολογία κενώνεται πᾶς ἐδῶ ἀπὸ τὸ οὐσιαστικό της περιεχόμενο.

Γ' Συμπεράσματα

Συμπερασματικά καὶ χωρὶς διάθεση νὰ προκαταλάβω τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς παραπέρα συζήτησης καὶ ἀναζήτησης πάνω στὸ θέμα, θὰ ἤθελα ἀπλῶς νὰ ἐκφράσω τὴν προσωπική ἀποψη, ὅτι γιὰ τὴ νεοελληνική ἱστοριογραφία τῆς ἀρχαιότητας ἡ σχέση ἱστορίας καὶ ἰδεολογίας ἦταν πάντα σημαντική, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ ἱστορικό θεματολόγιο, ἀλλὰ δευτερεύουσα. Ἡ κύρια κατηγορία —εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς— παραμένει κατὰ τρόπο εὐδιάκριτο, γιὰ ὅσους τουλάχιστο θέλουν νὰ δοῦν, ἐκεῖνη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπίπεδου καὶ τῆς ποιότητας. Ἡ ἰδεολογία μπορεῖ νὰ παρορμηθεῖ θετικά ἢ ἀρνητικά, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ αὐτὴ μόνη της ν' ἀποτελέσει τὴν ποιότητα, ποῦ —ἂς μὴ γελιόμαστε— εἶναι ὄχι μόνον ὑπερχρονική ἀλλὰ καὶ ὑπερταξική ἀρετή.⁴⁹

49. Ἔρχεται ἐδῶ στὸ μυαλό, στὰ διεθνή πλαίσια, τὸ παράδειγμα τῆς ἀναγνώρισης ποῦ βρῆκε ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ G. De Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (London 1981) ἀπὸ μὴ μαρξιστὲς ἱστορικούς ὅπως ὁ E. Badian. Ὁ τελευταῖος σημείωνε στὴν βιβλιοκρισία του ποῦ δημοσιεύθηκε στὴν *N. York Review of Books*, vol. 29, no. 19 (2.12.82) τὴν σταθερὴ ἐπιστημονικὴ βάση τοῦ ἔργου (γνώση τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ ἀνυση στὴν ἐξέταση «τεχνικῶν» ἱστορικῶν θεμάτων τῆς ἀρχαιότητας) καὶ προσέθετε ἐπιγραμματικά: «Γιατὶ ἀντίθετα μὲ μερικούς ποῦ ἐπαγγέλλονται τὴν διαπραγματεύση μεγάλων θεμάτων, ξέρει (: ὁ συγγραφέας) τί διακρίνει τὸν ἐπιστήμονα ἀπ' τὸν ἀερολόγο» (For unlike some who profess to deal in large issues, he knows what distinguishes the scholar from the windbag).